

Trata

ista hrana, isto sunce i isti led, a s jedne strane stazice žive smrče a s druge borovlje. Drukčije zeleni, ćutljivi, nepomešani, nepoznati.

Sada, odjedared, u vreme kada smo neprobojnim zidom Trastavljeni, vi mene tražite. Tražite me unaokolo, porukom, preko drugog, nejasno i nenaznačeno, ali, ja osećam, željno. Šaljete mi mesto ruke, mesto pozdrava, mesto pisma, golo ime svoje. Kao robijaš, kao nesrećnik, kao siromašak, koji iz teških dana ništa drugo nije mogao spasti. Pa i to ime šalžete tuđom rukom napisano, u zimljivoj neizvesnosti da li ću ga pročitati, kako ću mu izaći u susret, hoću li naslutiti zašto je krenula usamljenost da drugu usamljenost traži.

Dragi gospodine, ja sam ime vaše pročitala s radošću u duši, a želju vašu, da me čujete ili vidite, poznala sam odmah kao zajedničku našu čežnju da vidimo onog trećeg, koga zajednički volimo, i čiji duh, eto, kroz daljine, čini, te vi i ja postadosmo nas dvoje.

Je l' te da ste, tom čežnjom lutajući, naišli na mene? Njega tražeći. Putujući dalekim i besciljnim putem oko cele zemlje, leteći letom jednim, zamornim i uzaludnim.

Gde je on? Živi li on? Ko ga je poslednji video na prelomu događaja?

~~To biste hteli od mene čuti?~~

Ja, gospodine. Ja sam ga videla one ~~strašne~~ noći na slomu događaja, one ~~strašne~~ noći kad smo, rastajući se, otadžbinu svoju na dvoje kidali.

Sva je granica na tri strane bila otvorena rana. Ali bojevi su još trajali. Još je očajnički branjena zemlja. Još su tutnjili crni vozovi i bacani vojnici sa fronta na front kao gvozdeno oružje. Još se retka komora provlačila prečicama, još su ranjenike prenosili iz mesta u mesto.

Još se život nije ukočio, još stvari oko nas nisu izumrle. Još je bilo nade.

Tada, jednog dana, strašljivi ljudi su, kao ~~one~~ ptice bez krila, za gnjurili glave duboko da ne gledaju i da ne čuju. A hrabri ljudi su pogledali aveti u lice.

Vojska se povlačil! Vojska se povlačil!

Pomahnitali smo. Sve što ima dušu, povrvelo je na jug. Za vojskom. ~~Za braniteljem svojim, za majkom i imenom svojim.~~

A vojska? Umor joj je izbušio lice bledim rupama. Poglela je u sedlu, napor joj je oči staklom prevukao, gazila je decu i starce, koji su padali držeći se za ruke i sećajući se sela. ~~Trata~~ Trata

~~Treštala je psovka, kezila se glad, bacano je oružje, množili se zarobljenici.~~

Ostavljajući otadžbinu, vojska se pretvarala u narod, a narod se pretvarao u zbeg. Begunci su bili svi oni stanovnici koji su napuštali domove i bežali na jug, u tuđinu; begunci su bili i svi oni vojnici koji su napuštali svoje jedinice i bežali na sever, u domovinu.

Neprijatelj je navirao sa svih strana. ~~Čeo~~ narod je srljao u progonstvo. Staroj srpskoj kolevci, Raškoj, išli su krvavi pohodani u goste.

Jedne od tih večeri, na drumu više varošice u kojoj sam ~~živela~~, *se sklonila,* stajala sam i ja, gospodine, sa obema rukama na putničkoj toljazi. Duvao je jak vetar. Zbeg je prolazio pokraj mene ~~ludački zaviljan~~, kao da ga oluj valja. Sve je vetar nosio. ~~Uprkos jakom vetru, i dalje su se~~

I one, koji su izgledali oholi kao prognane vojvode, i one pokorne kao stoka, i one koji su bili pobožni pred Bogom, i one koji su bili pobožni pred silom. Kotrljao je vetar snagu, imanje, ponos i sreću zemlje kao osušeno jesenje trinje. Gorčina bola i otrov gnjeva su me kinjili, i putničkom palicom sam, ~~kao bezumna~~, udarala zemlju od koje nisam mogla da se otkinem. ~~Kao lako perje proletala su kraj mene čitava sela. A ja, kad bih koraknula, šuma i drum i reka i jedna varošica sa crkvom i grobljem se vesali o moje nože, i nisu mi dali poći.~~ Stajala sam ~~alju~~ljala sam se. Najzad je vetar oduvao i poslednje zrake sunca, ~~Poste~~ je oduvao i zadnji zrak svetlosti. A ja, ostavši u pomrčini i hladu, stresla sam se i okrenula ~~sam~~ natrag.

Te noći ~~su~~, kao i svih tih noći, grurali topovi, goreli stogovi hrane, raspadali se s treskom u vazduh razneseni mostovi, i lila je kiša. Poslednja vojska, napuštajući domovinu, rušila je ~~u pepeo i prah~~ sve veštačke puteve, ostavljajući da hučne planinske vode još za časak zadrže neprijatelja, da nama, ostavljenima od vojske, za časak još produže slobodu.

~~Ali događaji te noći imali su jednu još dotle nebilu izvesnost. Izvesnost na smrt osuđeništva.~~ Tačno sam znala da tuda ima još da prođe poslednja zaštitnica od Zaječara i Boljevca, da ću čuti tresak razmrskanog gvozdenog mosta kod Đunisa, zatim umorno povlačenje kroz pomrčinu i vlagu poslednjih branitelja svojih, zatim, ubrzo jedno za drugim, dinamit pod gvozdenim mostom na Moravici i drvenim mostom na Moravi, i onda će sve biti svršeno. Onda će sve *poslednje* proći, i biće prvi čas zore, čas kada osuđeni *na smrt mora* biti pogubljen, *mora* prestati da živi.

Nasred ulice, u kiši, u potpunom mraku jesenjeg ~~natušenog~~ neba, stajala sam, ~~osuđenik na smrt~~, između đuniskog i moravičkog mosta,

1 osuđenik,

čekajući da pored mene prođe poslednji srpski vojnik. Jad, užas od neumitnosti, i nepomirljivi ponos mrvili su me u prašinu, a kiša je taj prah spirala dole, da preko njega, kao preko prostirke, preгази poslednja srpska vojska.

Oko ponoći je grmnuła nasilna lomnjava nečeg velikog i jakog. Duniski most. Jedan sat je zatim trajala tišina! I onda je iz daleka počeo stizati šum koračanja. I dolazio bliže i bliže. Neobičan, neočekivan šum. Šum uravnanog, čvrstog i jednakog koraka. To moraju biti dobro obuvene noge, ^{elastična} ~~elastična~~ tela, vedre glave i odvažna srca.

Počeli su se spuštati s druma u varošicu. Pomrčina. Ne razlikuju se lica. Vidi se samo, crnji i gušći od mraka, sabiven, strojan jedan ~~slap~~ ^{slap} koji bi na plećima svojim kanda celu zemlju mogao poneti.

— Kad ste imali poslednju borbu?

— Pre dva i po sata, u Klisuri.

— Jeste li umorni?

— Nismo.

— Jeste li gladni?

— Nismo. Posle borbe nam je podeljen hlebac i razdata nova obuća.

— Ima li još ko za vama da prođe? ~~pitala sam mrtvačkim glasom.~~

— Mi smo poslednji, mi smo poslednji! — vikali su vojnici sa nekoliko strana krepkim, ~~proročkim~~ naglaskom, koji nisam odmah razumela.

— A koji ste puk?

— *-ti puk kombinovane divizije.

~~Svanuti.~~ On je ^{ve} ~~dale~~ ostao da sačuva, provede i izvede jedan ~~potpuno~~ zdrav puk srpske vojske.

Udarac kopita. Ja trgoh u stranu, a jahač ^{zamnom} ~~zamnom~~.

— Ne bojte se. Ukućani vaši su me ovamo poslali da vas nađem. Komandant puka želi s vama da se vidi, i moli, ili da ga primite u stanu ili da dođete do pošte.

— Kažite mi pre svega gde su Bugari?

— Sasvim blizu. Do ujutru, do osam devet sati, sigurno će već biti i na ovom mestu gde sada vi i ja stojimo.

— A puk?

— Puk je otišao ne zadržavajući se.

— A most? Hoće li ga sad odmah srušiti?

— Ne. Komandant i nekoliko oficira ^(su još) ~~(su još)~~ ovde.

L Vaš prijatelj, gospodine,

Komandanta

Nisam smela njega da primim u četiri zida, u četiri oka. Bojala sam se satrvenosti i očaja svoga, bojala se suza, uzaludnih pitanja. ~~Bojala sam se~~ Bojala sam se Jastrepcu i Kečaniku i Albanije, bojala se smrti. Bojala sam se slabosti, koju ~~on~~ ne poznaje, ne trpi i ne oprašta.

Pošla sam tamo gde ima više i nepoznatih ljudi. Oficir je sjahao, vodio konja i pratio me. Do zgrade, koja je pre nekoliko dana još bila pošta, pa onda bolnica, pa onda štala.

Prostrana soba, puna slame, bez nameštaja, sa jednim jeditim stolom, sa jednom stolicom, na kojoj je sedeo mlad oficir, s telefonom u ruci, slušao i obaveštavao.

— Bugari su ušli u Bujimir. Pet i po kilometara.

Soba je bila osvetljena dvema logorskim ručnim lampama. Sa gomile slame, pokrivena ćebetom, ustao je, skočio je da me pozdravi, kao uvek on.

On. ~~želja moja~~, ~~Ponos moj~~, ~~sablja moja~~, ~~orden moj~~ i ~~gospodar moj~~. I ~~gospodar svega što je u čoveku~~ i ~~što na čoveka može naići~~. Tvrd i sabran i dobre volje kao uvek. Bez maske na licu, bez teškog tereta na životu. On, koji sve može. Za koga je sve što se događa istorija, a istorija je priča, a zakon je samo jedan; da se život, sav, do zadnjeg trena i kreta, ima dati stvari kojoj se služi, i da je pravda i istina ničija do božja. i da u Bogu laži nema.

Video je da ~~ne mogu ni reći~~ progovoriti. Ostavio me, mirno, bez pitanja, utehe ili opomene, da na svoj način preživim što se ukloniti ne da, i što sakrivati ne treba, i govorio on.

— Jeste li videli moje vojnike! Kao svatovi su otišli! Jedno samo nisam tražio od njih, da pevaju. Mnogo bi bilo — smešio se on osmehom jednim koji je išao samo njegovim vojnicima. — Da li ste razmislili šta trpi i žrtvuje seljak, ostavljajući Srbiju i svoju njivu! Pa ipak, da sam tražio da pevaju, oni bi i to učinili. To vam je seljak. Svaki od njih ume biti poslušan kao dete, a svaki od njih ume biti kralj nad svojim osećajima.

— Iz toga, iz savlađivanja osećaja — govorio je on mirno, i zagrevajući se za misao, kao da smo negde na poselu — iz toga izvire najveća snaga. Veruje se obično da su tvrdi i junačni ljudi hladni. Hladnih ljudi ima, naravno, i, naravno, da oni mogu podneti više od uzbudljivih i mekih. Ali najjači je onaj koji što veću množinu osećaja savlađuje i ukroćuje, i na njih staje, da odgore kaže poslednju reč. To je ono i fizički silno i estetički lepo, što filozof spominje. Borba između stubova i svoda. ~~Takav čovek je hrabriji od mašine~~. U ratu smo to videli nebrojeno puta. Izmislili smo i sagradili strahovite sprave,

La

Komandant

Komandant.

mi je teško

(neprijatelja)

da one mesto nas budu neprijatelji da na njih nasreću i padaju udarci. I odista, suparnik, u prvom redu, mašinu traži da uništi. Ali kad se suparnik sasvim približi mašini, onda nastaje zanimljiv trenutak. Vojnici, koji iza mašine stoje, osećaju da u njoj, bezosećajnoj stvari, nema unutrašnje borbe i stvaranja novih snaga. Vojnici prestaju verovati gvozdenom kolosu, ne uzdaju se u nj, iskaču napolje, grudima i glavama ga zaklanjaju i pokrivaju, bore se i biju mesto njega i za njega... Naravno, kao u svima pojavama života, ima i tu i parče tragedije čovekove. Sprava, delo njegovih ruku, u odsudnom trenutku, stoji hladna i nema. Krv teče oko nje, lešine se gomilaju oko nje, duše zbog nje gube ~~delo~~ i puteve svoje. Tvorevina čovekova, sluga njegov, postaje mu u kobnom trenutku svirepo božanstvo.

čovečjih

Govorio je brže no obično. Svi su opazili da predmet razgovora, iako je savremen, nije prirodan. Osetilo se da i iz njega govori uzbuđenje, nemir, savlađivanje sebe i dobra volja da gosta svoга zabavi. Nijedared nije spomenuo mater, braću, seljaka prijatelja koga je toliko voleo, seljanku jednu o kojoj je ~~svako njegovo pismo~~ govorio. Nije ih spominjao, ali je osetio da ih se mi sećamo, i začutao je.

Čim je on začutao, stali su otkucavati časovi rastanka. Poleteli su kradimični pogledi, i osmesi, blagi od stradanja. Čuo se kratak dah, tišina, u kojoj ima suza i nadanja, ljubavi i smrti.

Ušao je ordonans sa straže. Mlad vojnik, detinjih očiju, spreman za polazak. Uzbuđena lica je prišao komandantu, počeo nešto da šapće, ali prozebao glas se nije dao stišati, i komandant, zagrlivši vojnika preko oba ramena, izašao je s njim napolje da sasluša raport.

Vetar je, baš pred prozorom, dohvatio mlaz kiše, uvrtao ga i cedio, i teška, mnoga voda je pljuštala po blatu. Stariji jedan oficir, u čošku, ispijao je poslednje gutljaje čaja, skopčavao se, pipao revolver, a oči njegove oprastale su se, dugo i nežno, od nekih malih glavica, za koje on nije znao gde su, a kojima nije poručio kuda će.

Mladi oficir s telefonom, koji je osećao da će poginuti u Albaniji, gledao je ljupko u mene, i svu svoju mladu umiljatost je bacio u skok i pokret da dohvati maramicu koju je moja zadržala ruka ispustila.

Ušao je komandant. Učinio znak da se dižemo, i kazao meni da će me otpratiti do kuće.

Išli smo sredinom puta, po najvećem blatu. Koračao *[*krupno i žurno, ja sam ga jedva stizala, i mislila sam nekoliko puta da ću pasti, i na mestu izdahnuti. U stopu za nama je gacao vojnik s komandantovom kobilom, koja je rzala i poigravala, zvečala opremom i prskala nas

je

Komandant

vodom, i smirivala se tek onda kad bi odpljesnulo milovanje po vratu i čulo se nežno vojnिकovo: ~~mir~~, Cveto!

Kad smo došli do kuće, ~~ja ne mogah više~~. ^{Suze me} Legla sam na mokri zid kao razapeta, ~~i uprla sam oči da ga još jedared vidim~~. ~~Suze me~~ obliše, zaslepih. Uze mi ruku.

— Zbogom! — I znajući veliku ^{netu} moju brigu za njim, ne propusti, ne zaboravi i na nju da odgovori. — Odsada vam ne mogu više ni pisati. Morate biti hrabri, ^{svi}.

Pojaha konja, pozdravi još jedared nemo, i okrete na put. Ode, odvede zdravi puk srpske vojske, odnese otadžbinu.

Još ga vidim. On je otadžbina.

Poklopi ga mrak.

— Cveto! — čuh ~~njegovo laskanje~~. ^{moje glas.}

Cveta je otadžbina.

Zanjišta kobila.

Njisak životinje je otadžbina...

Posle malo čuo se tresak. Most na Moravici...

~~ISTO NEKAKO ST. NEKAKO ST. NEKAKO ST.~~

PESMI

OB JUTRANJEM SVITU

Sládko — utrújena ljubav
ti na vejicah drhti še:
prve zarje dih sanjav
zunaj nad kostanji diše...

V sobi je še tih somrak,
v njem strasti so nočne skrite;
vse od naju v mlačni zrak
v mehkih valih so prelite.

Nizko sklônjen nad tebój
gledam te, o, sámo gledam;
da sem bil vso noč ves tvoj,
komaj, komaj se zavedam.

Komaj sladkih ur pozdrav,
z vejic tih spomin drhti še:
prve zarje dih sanjav
zunaj nad kostanji diše...